

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

ПРАЦЯ Й. В. СТАЛІНА З ПИТАНЬ МОВОЗНАВСТВА І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СКІФІЙ

Праця Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“ є новим великим вкладом в скарбницю марксизму-ленінізму. Вона має велике значення не тільки для розвитку мовознавства, а й для розвитку всієї радянської науки, насамперед філософії та історії.

Праця товариша Сталіна розвінчала порочне псевдомарксистське „нове вчення“ про мову М. Я. Марра і заклала міцні основи радянського мовознавства. Й. В. Сталін показав, що Марр і його „учні“ припустили серйозну помилку, приймаючи мову за надбудову над базисом, показав безглуздість маррівського твердження про наявність класової і заперечення єдиної загальнонародної мови. Товариш Сталін підкреслив, що мова і культура — різні поняття і що ототожнення їх приводить тільки до плутанини. Й. В. Сталін показав безпідставність теорії „стадіальності“, неправильне розуміння процесу скрещування мов і утворення нових мов шляхом вибуху. Справді, сучасні мови мають глибоку древність, вони розвивалися поступово, виявляючи гідну подиву стійкість і опірність асиміляції.

Товариш Сталін розкрив закономірності процесу скрещування двох мов, в результаті якого перемагає одна з цих мов, а не народжується нова мова, як твердив М. Я. Марр. Ідеалістичному чотирьохелементному аналізу М. Я. Марра в праці товариша Сталіна протиставляється ошельмований Марром порівняльно-історичний метод і вказується на важливість для мовознавства вивчення сімей мов. Товариш Сталін з'ясував, що застій в радянському мовознавстві виник у зв'язку з теоретичним безсиллям автора „нового вчення“ про мову і аракчєєвським режимом, створеним його послідовниками. У своїй праці Й. В. Сталін підкреслив, що справжня наука не терпить ніякої вульгаризації, талмудизму й начотництва, що вона не може розвиватися без боротьби думок і свободи критики.

У ході творчих дискусій, які мали місце у всіх науково-дослідних закладах країни після виходу в світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства, виявилось, що недоліки, які мали місце в мовознавстві, були до деякої міри властиві і іншим суспільним наукам. Найбільш шкідливі впливи „теорії“ М. Я. Марра і його „учнів“, крім мовознавства, позначилися на археології, етнографії та антропології.

Відомо, що в археології важливе місце займає розробка питань походження народів. Саме тут і було допущено найбільше помилок, тому що ці питання не можна вирішувати тільки археологічним шляхом. При розробці проблем етногенезу пріоритет належить мовознавству, бо мова є найбільш важливою ознакою нації, народу, народності.

М. Я. Марр і його послідовники монополізували розробку питань історії мови. Ось чому всяка спроба археологів використати висновки мовознавства для розв'язання питань походження народів неминуче

приводила до помилкових, а часто й фантастичних побудов, існування яких було можливим тільки тому, що і в археології мав місце аракчеєвський режим. М. Я. Марр, очолюючи Академію історії матеріальної культури, примушував археологів шукати підтвердження своїм теоріям в пам'ятках матеріальної культури. Археологічними шляхами розроблювалися „виявлені“ М. Я. Марром „труд-магічна тарабарщина“, „кінетична мова“, а також питання історії мистецтва. Найстійкішою в археології була постановка М. Я. Марром проблем етногенезу. Питання етногенезу виявилися головними провідниками теорії М. Я. Марра в археології. Пропаганда в археології шкідливих поглядів М. Я. Марра напередодні вільної лінгвістичної дискусії, що розгорнулася на сторінках газети „Правда“, якось особливо посилилась.

Неясна, часом лише освітлена письмовими джерелами, скіфська епоха в північному Причорномор'ї особливо привертала увагу М. Я. Марра та його „учнів“. Вона була зручною для марристських побудов, які, через те що їх фальшивий зміст знаходився майже в повній безпеці від критики, подавалися в найбільш категоричній формі.

У зв'язку з пануванням антинаукових маррівських поглядів у скіфології багато з її проблем ще й досі не розроблені. Зараз серед дослідників немає єдиного уявлення про Скіфію, про її політичну будову, географічні кордони, етнографічний склад.

На наш погляд, Скіфія, що утворилася в кінці VII ст. до н. е., являла собою союз єдиномовних племен, якому підкорялися племена, що жили на великих просторах Степу і Лісостепу на північ від Чорного моря. Політично неміцна, Скіфія не могла мати постійних, твердо окреслених кордонів. За Геродотом (V ст. до н. е.), Скіфія простягалася на заході до Дунаю, на сході до Дону, на півночі вона закінчувалася десь біля північного краю Лісостепу. Серед учених (Б. Н. Граков, М. І. Артамонов) існує тенденція обмежувати Скіфію в основному порівняно вузькою степовою смугою північного Причорномор'я. Проте це не узгоджується з даними античних авторів, з розміщенням пам'яток скіфської культури.

Степове північне Причорномор'я займали кочові племена „царських скіфів“ і „скіфів-кочовиків“, в нижньому Подніпров'ї і в Побужжі жили землеробсько-скотарські племена „скіфів-землеробів“, калліпиди і алазони. Лісостеп від Харкова і до західних областей УРСР був заселений землеробсько-скотарськими племенами, до складу яких входили „скіфичорачі“ Геродота, що жили на захід від Дніпра¹. На заході Скіфія межувала з фракійцями — агафірсами, на півночі — з неврами, андрофагами і меланхленами, а на сході — з савроматами, або сарматами.

Соціально-економічний розвиток племен Скіфії характеризується вищим ступенем варварства, військовою демократією в тому смислі, як їх розумів Ф. Енгельс². Вони переживали перехід від первісно-общинного ладу до класового з усе зростаючою роллю племінної аристократії, вождів, „царів“, в руках яких збиралися великі багатства. Розвивалося домашнє рабство. На суспільному устрої починало відбиватися відокремлення ремесла від сільського господарства, що поступово збільшувалося. Росла торгівля хлібом, худобою, рабами з античними містами Причорномор'я. Соціально-економічні зміни інтенсивніше відбувалися у кочовиків, в числі яких були „царські скіфи“ — пануюче плем'я Скіфії.

Під ударами сарматів, які перейшли в III ст. до н. е. Дон, і фракійців із заходу кочові скіфи слабшають. Вони втрачають політичну владу над територіями на північ від Чорного моря і відтісняються на

¹ В. А. Ильинская, О скифах-пахарях и будинах Геродота, КСИИМК, вып. XL, стор. 28.

² Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 13, 138 та ін.

південь, де у них створюється держава рабовласницького типу, так зване Скіфське царство в Криму з центром в Неаполі. Царство це, проіснувавши ще деякий час, розпалося в перших століттях нашої ери.

Землеробські племена лісостепової смуги, відділені від нижнього Подніпров'я і Криму сарматами, не входили до складу Скіфського царства.

Коротко зупинимося на уявленнях про етнічний склад Скіфії і про проблеми етногенезу, що існували в науці до М. Я. Марра.

Вироблення цих поглядів було в основному зобов'язане успіхам порівняльного мовознавства в минулому столітті.

Перш за все Скіфія привернула до себе увагу слов'янознавців. Вже П. І. Шафарик, доказуючи глибоку древність слов'ян в Європі, прийшов до висновку, що територія, яку вони займали в I тисячолітті до н. е., знаходилася на північ від Карпат і простягалася від Вісли до середньої течії Дніпра, включаючи, таким чином, в себе весь північний захід Скіфії. В зв'язку з цим П. І. Шафарик розділяв населення Скіфії на „власне“ і „не власне“ скіфів. Перших, „корінних, або справжніх“, скіфів П. І. Шафарик вбачав у кочовиках, що займали степи між Доном і Дніпром¹: вони, як пришельці з Азії, згідно пануючої в той час теорії Нібура, вважалися народом монгольського покоління². До других він відносив „скіфів-землеробів“ і „скіфів-орачів“, які, на його думку, скіфами не були, а лише знаходилися під владою завойовників — „власне скіфів“³. Вміщуючи „не власне скіфів“ на північний захід Скіфії, на Дніпрі, Бузі і Дністрі, П. І. Шафарик вбачав у них народи слов'янського походження⁴. До слов'ян віднесені ним і деякі сусідні з Скіфією народності, в першу чергу будини і неври⁵.

З цього часу встановився погляд, що Скіфія в етнічному відношенні була неоднорідною.

Лінгвістичні дослідження привели К. Мюлленгофа, а слідом за ним і В. Ф. Міллера⁶, до думки про іранське походження скіфів і сарматів. В. Ф. Міллер — засновник теорії іранської приналежності скіфів — в той же час вважав, що Скіфія етнічно була неоднорідною, що іраномовними в ній можна вважати тільки кочових скіфів. Він писав, що „імена Скіф і Іранець не покривають один одного“ і що в дійсності „під іменем скіфів ховалися індоєвропейські племена і в числі їх у східних частинах Скіфії, по північному узбережжю Понта, головним чином у басейні Дону, були і іранці“⁷. Поряд з іраномовним, в епіграфічних пам'ятках Боспора чітко виявлявся і фракійський елемент.

Л. Нідерле, приймаючи іранську теорію походження кочових скіфів, вважав, що „скіфи-орачі“ в середньому Подніпров'ї і Побужжі повинні були мати іншу етнічну приналежність. Питання про їх етнічну приналежність, на його думку, могло вирішуватись тільки в двох напрямках: це могли бути лише древні слов'яни або фракійці — залишки старого кіммерійського населення. Сам він більше схилився до думки про їх слов'янську приналежність, тому що в світлі історичних і археологічних даних область первісного розселення слов'ян в його уявленні займала землі від Вісли на заході до Дніпра (можливо, до Десни, Сули і Псла) на сході, а на півдні — по Дністру, Бугу, а можливо, і по Дніпру могла

¹ П. І. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. 2, М. 1848, стор. 6, 7.

² Там же, стор. 22, 23.

³ Там же, стор. 27—32.

⁴ Там же, стор. 8, 9.

⁵ Там же, стор. 399; т. I, кн. I, стор. 304 та ін.

⁶ В. Ф. Міллер, Осетинские этюды, I—III, 1881—1887; Черты старины в сказаниях и быте осетин, ЖМНП, № 8, 1882; Эпиграфические следы иранства на юге России, ЖМНП, № 10, 1886; К вопросу о происхождении скифов, Известия о занятиях VII Археологического съезда в Ярославле, № 11, 1887.

⁷ В. Ф. Міллер, Черты старины в сказаниях и быте осетин, ЖМНП, № 8, 1882, стор. 206.

заходити до південних кордонів Поділля і кол. Київської губернії¹. Більш упевнено Л. Нідерле визнавав слов'янську приналежність неврів — північно-західних сусідів Скіфії; питання ж про будинів, яких він вміщував на північний схід від Скіфії, залишалося для нього відкритим — вони могли бути або слов'янами, або фіннами².

Переконалим поборником теорії первісної осілості слов'ян в середньому Подніпров'ї, як відомо, був В. В. Хвойко³. На жаль, своїм інтересним побудовам він часто не давав досить повних обґрунтувань в археологічних матеріалах та їх аналізі.

Зміцненню теорії про іранську приналежність всіх скіфів, а не тільки кочових, сприяли погляди О. О. Шахматова, який бачив у цьому доказовість своєї гіпотези балтійської прародини слов'ян⁴.

Основна ідея М. І. Ростовцева про скіфів і скіфську культуру зводилася до думки про зіткнення в північному Причорномор'ї двох етнічних і культурних начал — східного, або іранського, привнесеного сюди скіфами з Азії, і еллінського, розсадником якого були грецькі колонії. Сполучення цих двох начал нібито і дало чудову скіфську культуру⁵. Скіфія уявлялася йому як велика феодальна держава, близька за будовою до Золотої Орди або Хазарського царства. Скіфи-іранці, що вторглися, панували над місцевим автохтонним населенням, причому це в однаковій мірі відносилось до Степу, до середнього Подніпров'я і до Кубані. Ця переоцінка ролі іранства, яке розглядалося в древньо-персидському аспекті, і неправильне розуміння соціально-економічного устрою Скіфії були критично розглянуті в радянській археології⁶. За кордоном вони були сприйняті як кінцевий висновок науки і до сьогодняшнього дня служать там основою всіх історико-археологічних і етнографічних побудов, зв'язаних з скіфською проблемою.

Різномітність Скіфії, крім лінгвістичних даних, фактично була доведена археологічними роботами А. А. Спицина⁷ та В. В. Хвойка.

Мистецтвознавчий і речознавчий напрям археології, який вона прийняла під впливом поглядів Ростовцева, відводив дослідників від рішення найважливіших історико-археологічних завдань, від розробки питань соціально-економічного устрою древнього суспільства, внутрішніх закономірностей його розвитку, а також і від розробки питань етногенезу.

М. Я. Марр і його „учні“ найбільшою своєю заслугою перед наукою вважали винайдення ними шляхів і засобів для вирішення найважливіших проблем етногенезу, які були нібито недоступні індоєвропейцям. Відкидаючи порівняльно-історичний метод як нібито метод буржуазної науки і расизму, М. Я. Марр протиставляв йому свій безглуздий метод чотирьохелементного аналізу, достовірність якого була порівняна товарищем Сталіним з гаданням на кофейній гущі. Проте цей аналіз і був основою маррівської теорії стадіальності, прийняття якої в археології та в інших споріднених науках нанесло найбільшу шкоду розробці питань етногенезу.

М. Я. Марр заперечував існування спорідненостей мов. Для нього такі сім'ї мов, як семітична, індоєвропейська, урало-алтайська, уявлялися

¹ Niederle, *Původ a počátky slovanů východních, Slovanské starožitnosti*, oddíl I, svazek IV, Praha 1924, стор. 12 та ін.

² Niederle, там же, стор. 24.

³ В. В. Хвойко, *Городища среднего Приднепровья, их значения, древность и народность*, Труды XII АС, т. I, М. 1905, стор. 104.

⁴ А. А. Шахматов, *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Энциклопедия славянской филологии, вып. II/I, П. 1915, стор. XII та ін.

⁵ М. И. Ростовцев, *Эллинизм и иранство на юге России*, П. 1918, стор. 34 і далі; *Скифия и Боспор*, П. 1925, стор. 465, 468.

⁶ М. И. Артамонов, *Вопросы истории скифов в советской науке*, ВДИ, № 3, 1947, стор. 68, 69.

⁷ А. А. Спицин, *Курганы скифов-пахарей*, ИАК, вып. 65.

як сім'ї, що склалися не на основі мовної спорідненості, а як „сім'ї господарсько-суспільно народжених мовних типів, що виникли в процесі складання і розвитку суспільного господарства і пов'язаного з ним сходження, схрещення різних племінних мов“. В таких „вказівках“ М. Я. Марра послідовники його вчення в археології бачили марксистські соціально-економічні основи стадіальності в розвитку мови та етнічного типу. За М. Я. Марром, сучасним мовам передували мови іншої, так званої яфетичної системи, переходом від якої служили „кіммерська“, „скіфська“ і „сарматська“ стадії.

В модернізованому вигляді ця побудова подавалася його послідовниками в етнографії і в археології так, що нібито сучасні індоєвропейські народи — іранці, слов'яни, романці, германці — історично сформувалися на базі схрещення таких протоіндоєвропейських груп, як фракійці, іллірійці, тохари, скіфо-сармати, які в свою чергу були продуктом історичної трансформації і схрещувань древніших, яфетичних мов.

У відповідності з такою антиісторичною побудовою вони бачили, наприклад, предків слов'ян в однаковій мірі в іллірійцях, фракійцях, скіфах, сарматах, вважаючи, що слов'яни походять від схрещування і трансформації цих народностей¹. Навіть припустити, що в один і той же історичний період поряд із скіфами, сарматами, фракійцями, іллірійцями і кельтами могли існувати і древні слов'яни, не можна було без закидання в намаганні знайти „слов'янський пранарод“. Таким же „порочним“, з точки зору марриста, було і визнання скіфів іранцями. М. Я. Марр вважав і кіммерійців і скіфів „яфетидами“, а його учні зараховували їх до групи „протоіндоєвропейців“ — нібито стадіальних предків сучасних народів.

В той же час „стадіальність“ дозволяла їм говорити про спорідненість між собою таких мов і таких народів, які ніяк не могли бути спорідненими, наприклад слов'яни і грузини, вірмени, горці Кавказу взагалі; говорили навіть про спорідненість слов'ян з середньоазіатськими тюрками, а також з індійцями. Основу такої „спорідненості“ марристи вбачали в скіфо-сарматських племенах, які, як особливі групи древньоіндоєвропейських племен, увійшли, як компоненти, в етнографічні єдності, що формувалися, якими в їх уявленні були слов'яни та інші згадані народи.

„Нове вчення“ про мову стирало ознаки можливих етнічних угруповань племен у Скіфії, які намічались порівняльним мовознавством, а також розуміння їх різноманітної ролі в походженні народів. Марристи урочисто заявляли, що нібито їм і належить честь встановлення генетичної спорідненості слов'ян із скіфами і сарматами, які нібито також були предками і народів Кавказу та Поволжя. Визнання як предків слов'ян скіфів взагалі, в тому числі і скіфів-кочовиків, яких порівняльне мовознавство вважає іраномовними, сприяло тому, що в археології почалися розшуки джерел слов'ян та їх культури не тільки там, де вони були історично можливими, а й у глибинах Степу і навіть в Криму. „Для розуміння слов'янського глотогенезу, — писав С. П. Толстов, — велике значення мав не тільки фракійський і іллірійський, а й скіфський етнічний компонент, причому східноскіфський, точніше саксько-сарматський“². Проникнення скіфського елемента в „північноіллірійське“ (венедське) середовище разом з археологічно зареєстрованим скіфським впливом перших століть до нашої ери створило нібито всі лінгвістичні передумови для завершення слов'янського глотогенезу.

Подібні плутані ідеї марристів не розширяли базу для реального історичного осмислення місця племен Скіфії в походженні народів,

¹ Журн. „Вопросы истории“, № 4, 1946, стор. 118; П. Третьяков, Восточно-славянские племена, М. 1948.

² С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 22.

а лише збивали дослідників. Не випадково, що подібного роду етногенічні „розшуки“ визвали до життя появу маячних „історичних“ побудов, подібних до викладених А. Юговим, який твердив, що оскільки візантійці в X ст. називали руских тавро-скіфами, а Ахіллес був тавро-скіф, то згідно з математичним правилом, яке говорить, що дві величини, нарізно рівні третій, рівні між собою, — Ахіллес був руський. Звідси Троянська війна — це початок руської воєнної історії, звідси і зовнішність „скіфського царя Палака (II ст. до н. е.)“, в зображенні якого, вміщеному в краєзнавчому музеї, кожний „може бачити рішуче, горде, але в той же час юнацьки довірливе лице цього кримського слов'янина“¹.

З проповіддю подібних поглядів на значення кримських скіфів в етногенезі східних слов'ян можна зустрітися і після виходу праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства².

Якщо конкретно-етнічний термін „скіф“, зв'язаний спочатку з цілком певною групою племен північного Причорномор'я, вже у пізніх античних авторів набув трохи розпливчастого збірного значення³, то виділення марристами особливої „скіфської“ стадії дозволило їм зовсім знеособити його етнічний зміст. Стадіальністю в маррівському розумінні підмінялася реальна історична періодизація, розроблювана істориками і археологами на основах марксизму-ленінізму. Поняттям „скіфська стадія“, наприклад, фактично було замінено поняття про вищий ступінь варварства і воєнну демократію за Ф. Енгельсом. Далі твердилось, що скіфи „не могли б скластися без появи залізної сокири і залізного меча, без поширення кочового скотарства в європейських степах і орного землеробства на Дністрі“⁴. Скіфська стадія поширювалася на історію та історію культури племен великих просторів Європи і Азії, що ніколи не входили до складу історичної Скіфії. Скіфами стали називати племена, які в дійсності належали до інших етнічних груп. В археологічних працях писали про скіфів на Алтаї, в Киргизії, на Памірі. Все це також вносило безладдя і плутанину в проблеми і без того складної історії епохи раннього заліза в північному Причорномор'ї, на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру. В. Й. Равдонікас доводив, наприклад, автохтонне походження скіфів від кіммерійців („кімерів“), сарматів — від скіфів і, нарешті, готів — від сарматів⁵. В цій фантастичній побудові він черпав „натхнення“ у М. Я. Марра, який твердив, що „в ряді семантичних і морфологічних, навіть фонетичних явищ готська знаходить опір і роз'яснення в мовах яфетичної системи, тобто системи, властивій більш древній стадії звукової мови... Чорноморські готи через скіфів, двійниками яких вони виявилися завдяки також палеонтологічному аналізу власних готських слів, пов'язані як з археологічним населенням Кавказу, так і з більш молодими утвореннями, в тому числі грузинами“⁶.

Мертві, соціологізаторські схеми маррівського „нового вчення“ не могли задовольнити радянську археологію, яка склалася в боротьбі проти буржуазної науки. Ось чому, незважаючи на аракчєєвський режим, в ній поступово почали закріплюватися положення порівняльного мовознавства і вводилися етнічні та лінгвістичні категорії, фактично несумісні з признанням теорії М. Я. Марра.

¹ А. Югов, Родина Ахиллеса, альманах „Крым“, № 3, 1949.

² М. Соловьев, Достижения советских археологов, журн. „Новый мир“, № 3, 1952, стор. 280.

³ Б. Н. Граков, Термин „Скифы“ и его производные в надписях северного Причерноморья, КСИИМК, вып. XVI, стор. 79 та ін.

⁴ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М. 1948, стор. 27.

⁵ В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием северного Причерноморья, ИГАИМК, т. XII, вып. 1—8, „Готский сборник“, Л. 1932, стор. 67, 72, 78 та ін.

⁶ Н. Я. Марр, Готское слово гита „муж“, ИАН, 1930, стор. 445, 453.

Так, П. М. Третьяков, пов'язуючи наявність іранських елементів у мові і культурі скіфів (відповідно до теорії „класовості“ мови М. Я. Марра) з вищим шаром скіфського суспільства, з кочовою знаттю, в той же час фактично вже вказував на різну роль скіфських племен у слов'янському етногенезі: походження слов'ян він пов'язував не з скіфами взагалі, а лише з землеробськими племенами лісостепової смуги і виключав з нього кочових скіфів¹.

Більш рішуче проти яфетичної приналежності скіфів виступав М. І. Артамонов. „З точки зору загального уявлення про виникнення індоєвропейських мов, — писав він, — в системі яких скіфська повинна була займати досить важливе місце необхідної ланки, що з'єднувала західну і східну (азіатську або арійську) індоєвропейські групи, через наявність безперечних іранських елементів у цій мові тезис про її яфетичну природу навряд чи може бути збережений без істотних застережень, які по суті зводять встановлені М. Я. Марром яфетизми до пережитків значно древнішої стадії“².

Разом з тим М. І. Артамонов висловлював і більш певні погляди на поняття „скіфи“, яким оперувала в той час наука, відмічаючи, що воно занадто загальне і потребує уточнення. В зв'язку з цим він писав, що Скіфія включала в себе не тільки скіфські, а й нескіфські племена, які були близькі між собою лише в культурному відношенні; до числа нескіфських він відносив землеробські племена, які і вважав предками слов'ян³.

Не менш виразне уявлення про відмінності в етнічному складі племен Скіфії та їх місці в етногенезі слов'ян висловлював в цей час і А. Д. Удадьцов. Вважаючи кочові „скіфо-сакські“ племена північного Причорномор'я „близькими до середньоазіатських племен північноіранського типу“, він виключав їх з компонентів слов'янського етногенезу⁴. Відсутність у слов'янських мовах древньогрецьких запозичень дозволила А. Д. Удадьцову зробити правильний висновок про те, що частково еллінізовані каліпіді і „скіфи-землероби“ так само не були в числі предків слов'ян⁵.

Протиставляючи тим і іншим автохтонне землеробське населення середнього Подніпров'я та Подністров'я, насамперед „скіфів-орачів“, сколотів і неврів, що знаходилися у взаємодії із західними предками слов'ян культур пізньолужицького типу, А. Д. Удадьцов розглядав їх як прямих предків східних слов'ян⁶.

Все це звучало вже як значний відступ від маррівської ортодоксальності, що й було поставлено в провину А. Д. Удадьцову⁷.

Було б помилкою перебільшувати роль такої нової тенденції в постановці проблеми етногенезу слов'ян і місця в ньому племен Скіфії, тому що від неї до подолання всієї створеної М. Я. Марром системи було ще дуже далеко.

Наприклад, цілком правильною є думка дослідників, основана на вказівці товариша Сталіна про те, що кожний народ, кожна нація мають не одного, а кількох предків⁸, що кількість етнічних одиниць (племен

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М. 1948, стор. 26, 27.

² М. И. Артамонов, Вопросы истории скифов в советской науке, ВДИ, № 3, 1947, стор. 74, 75.

³ М. И. Артамонов, там же.

⁴ А. Д. Удадьцов, Происхождение славян в свете новейших исследований, М. 1950, стор. 12.

⁵ А. Д. Удадьцов, Основные вопросы этногенеза славян, СЭ, VI—VII, 1947, стор. 5.

⁶ А. Д. Удадьцов, Происхождение славян в свете новейших исследований, стор. 12; Основные вопросы этногенеза славян, стор. 5—7.

⁷ С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 37.

⁸ Й. В. Сталин, Марксизм і національне питання, Твори, т. 2, стор. 287.

і народів) в ході історії не збільшується, а зменшується. Цілком правильним уявляється і те, що слов'яни походять не від одних носіїв лужицької культури Повіслення, як на цьому наполягають деякі польські археологи, а що в їх генезисі потрібно враховувати також участь іллірійців, фракійців, скіфів та інших етнічних груп.

Марристська помилка в цьому питанні полягала в тому, що дослідники допускали рівну долю всіх цих складових елементів в утворенні народу, тоді як за сталінським вченням про мову слід було перш за все визначити серед предків ті племена, які були носіями мови майбутнього народу¹. Навпаки, розшуки такого предка осуджувалися як несумісні з „новим вченням“ про мову. „Мова скіфських племен, — писав, наприклад, П. М. Третьяков, — хоч і пов'язується з слов'янською, проте слов'янською не була і належала до мов більш ранньої стадії глотогенічного процесу“². Ці слова відносились і до всіх інших народностей, схрещення яких нібито привело до утворення слов'ян. „Радянські дослідники, — писав С. П. Толстов, — вже не ставлять питання про те, який з древніх народів, скажімо з переліків Геродота, Плінія або Птолемея, є „слов'янами“ або яка з культур неоліту чи бронзи є „слов'янською“³.

Несумісним з марксизмом було уявлення, що всі древні народності — скіфи, іллірійці, фракійці та ін. — стали слов'янами внаслідок схрещення, стадіального стрибка і вибуха в розвитку мови і етнічного типу. Час цього стрибка визначали по-різному, але загалом першими століттями нашої ери, тобто десь близько до часу перших згадок слов'ян у письмових джерелах. Вважалось, що в цей час племена — предки слов'ян, які порвали з первісно-общинним ладом, — „в умовах насиченої бурхливими подіями історичної обстановки північного Причорномор'я і Прикарпаття, подібно до металів, які потрапили в одне горно, мало-помалу створили новий, раніше невідомий сплав — слов'янські племена“⁴.

Теорія вибуху служила універсальним засобом у марристів, коли їм треба було провести ту чи іншу етногенічну операцію по перетворенню древнього народу в інший народ, який заселяв цю територію пізніше. Вона була головною зброєю в „боротьбі“ з буржуазним міграціонізмом, яка нерідко доводилась до абсурдних висновків, таких, як виведення по прямій лінії готів від сарматів чи слов'ян від кіммерійців через посередництво скіфської чи сарматської стадій. Безпідставність цієї „теорії“ блискуче розкрита Й. В. Сталінін. „Кажуть, — пише товариш Сталін, — що теорія стадіального розвитку мови є марксистською теорією, бо вона визнає необхідність раптових вибухів, як умови переходу мови від старої якості до нової. Це, звичайно, невірно, бо важко знайти щось марксистське в цій теорії. І якщо теорія стадіальності дійсно визнає раптові вибухи в історії розвитку мови, то тим гірше для неї. Марксизм не визнає раптових вибухів у розвитку мови, раптової смерті існуючої мови і раптової побудови нової мови“⁵.

Вказівка Й. В. Сталіна про те, що „М. Я. Марр вніс у мовознавство не властивий марксизмові нескромний, чванливий, зарозумілий тон, що веде до голого і легковажного заперечення всього того, що було у мовознавстві до М. Я. Марра“⁶, до певної міри може відноситись і до постановки проблеми етногенезу, тому що всі досягнення порівняльного

¹ Значение трудов товарища Сталина по языкознанию для советской археологии, ВДИ, № 2, 1951, стор. 7.

² П. Н. Третьяков, там же, стор. 37.

³ С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 20.

⁴ П. Н. Третьяков, там же, стор. 56; Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И. В. Сталина о языке и языкознании, ВИ, № 10, 1950, стор. 6.

⁵ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав УРСР, К. 1951, стор. 25.

⁶ Там же, стор. 31.

мовознавства, незалежно від їх дійсної історичної цінності, без наукових підстав були відкинуті М. Я. Марром.

„Учні“ М. Я. Марра намагалися придушити творчу ініціативу дослідників, які не приймали його „вчення“, за допомогою лівої фрази, обвинувачуючи їх у буржуазному об'єктивізмі, формалізмі та расизмі. Вважалося, що „радянська школа в питаннях етнологезу, основа якої була закладена блискучими працями М. Я. Марра, поставила проблему етнологезу слов'ян в принципово новій площині. Нова концепція історичного розвитку мов, що базувалася на принципах матеріалістичної історії, поставивши по-новому всю проблему походження індоєвропейських мов і народів, визначила новий аспект і в трактуванні питань походження кожної окремої гілки індоєвропейців. Історія мов і їх сукупностей перестала розглядатися в метафізичному однолінійному плані, як така, що викликається всюди і скрізь однією і тією ж причиною — розселенням носіїв мови — безконечний ланцюг філіацій гігантського генеалогічного дерева, біля коріння якого немовби виступають в зачатковому і узагальненому вигляді елементи всіх майбутніх відгалужень“¹.

Вихід у світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства дозволяє по-новому поставити проблеми походження народів, по-новому визначити також місце Скіфії і „скіфських“ племен у етнологезі слов'ян.

Висловлення Й. В. Сталіна: „Треба гадати, що елементи сучасної мови були закладені ще в далеку давнину, до епохи рабства“², — вказує на те, що племена, які говорили слов'янською мовою і мали властиві слов'янам етнічні особливості, вже були і в скіфську і в древнішу епоху. Розшук пам'яток культури цих племен став насущним завданням археології, зокрема скіфознавства, оскільки виділення їх із складу пам'яток племен іншої етнічної приналежності повинно сприяти розробці проблеми етнологезу слов'ян.

Праця Й. В. Сталіна не залишила сумніву в тому, що в скіфську епоху розвивалися племена сучасної мовної системи, але на ступені переходу від племінного ладу до складання народностей. Виявлення етнічної приналежності племен Скіфії на закладених Й. В. Сталіним основах радянського мовознавства стало черговим завданням науки.

При розробці цих питань, очевидно, вже не можна не критично відмовлятися від усього того позитивного, що дало раніше порівняльне мовознавство. Не слід при цьому боятися можливих обвинувачень в спробах реставрації теорії „прамови“, „прабатьківщини“. Власне кажучи, це вже запобігливо говорить на дискусіях, в яких торкаються питань історії мови і походження народів. Насправді ж, як указує товариш Сталін, „теорія „прамови“ не має до цієї справи ніякого відношення“³, бо наша наука розвивається на основах марксизму-ленінізму.

Найважливішим висновком науки потрібно визнати уявлення про різноетнічність населення Скіфії. Власне до цього ж, як відмічалось вище, змушені були прийти історики і археологи навіть в умовах аракчеєвського режиму часу панування „нового вчення“ про мову.

Етнічна різноманітність дозволяє порівнювати суспільну організацію Скіфії з імперіями рабського і середньовічного періоду, характеристика яких дана Й. В. Сталіним в його працях з національного питання й мовознавства. Очевидно, Скіфію слід розглядати як конгломерат племен, як це робить П. М. Третьяков⁴, але тільки із значно простішим суспільним ладом порівняно з імперією Кіра, оскільки на протязі основного періоду своєї історії Скіфія ще не являла собою сталої держави, не була ще „Скіфською державою“.

¹ С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 19.

² Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 24.

³ Там же, стор. 31.

⁴ П. Н. Третьяков, Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И. В. Сталина о языке и языкознании, ВИ, № 10, 1950, стор. 16.

Уявлення про Скіфію як про конгломерат племен сприяє більш поглибленому вивченню її етнічного складу і вносить ясність в питання про суспільний устрій Скіфії.

Скіфія, яка включала в себе різні за етнічним походженням племена, очевидно, була не простим союзом племен, як це звичайно прийнято думати, — найімовірніше, вона розвивалася в тих же формах, що склалися, наприклад, у ірокезів, які на вершині своєї могутності в XVI ст. завоювали навколишні землі, частково прогнавши, частково обклавши даниною їх населення¹. Ірокези, за періодизацією Ф. Енгельса, знаходилися на нижчому ступені варварства. У скіфів же, які досягли ступеня переходу від первісно-общинного ладу до класового, суспільна організація, за формою подібна до ірокезької, повинна була одержати більш високий розвиток. В цьому ми бачимо пояснення значних розмірів, сталості і воєнної могутності Скіфії.

Така суспільна організація Скіфії більш за все відповідає панівному положенню в ній „царських скіфів“, які вважали всіх інших скіфів своїми рабами (очевидно, данниками), а також сукупності пам'яток матеріальної культури степових і лісостепових племен.

Коротко зупинимося на з'ясуванні основних етнічних масивів, з яких складалось населення Скіфії, та їх вірогідного місця в етногенезі слов'ян.

Для областей на північ від Чорного моря в межах УРСР археологічно виділяються дві основні культурні групи: степова, в основному кочівницька, і лісостепова група пам'яток осілих, землеробських племен.

В степову групу включаються пам'ятки „кочових скіфів“ і „царських скіфів“, які кочували в степовій смузі на схід від Дніпра. Археологічно вони поки що не розрізняються в зв'язку з великою рухомістю кочовиків і природним згладжуванням при цьому місцевих культурних особливостей.

У Геродота про численність скіфів наводиться дві думки: „одна — що вони дуже численні, друга — що власне скіфів мало“². Остання вказівка прямо відноситься до кочових скіфів, які були, як відомо, головним об'єктом оповідання Геродота.

Серед дослідників існує повна згода в питанні про етнічну приналежність кочових скіфів, генетично зв'язаних із савроматами (сарматами), які „говорили скіфською мовою, але з давніх-давен перекрученою“³.

Залишки скіфської і сарматської мов тільки підтверджують ці важливі свідчення античних авторів⁴. Мовознавці включають скіфську і сарматську мову в північно-іранську групу, до якої належать сакі, согдійці, хорезмійці, ягнобці, таджики, осетини. Щоб запобігти плутанини, іраномовних (кочових) скіфів доцільно називати, за прикладом Геродота, „власне“ скіфами, як це робив П. І. Шафарик, а в наш час пропонує Б. Н. Граков.

Гіпотеза про прихід кочових скіфів з глибин Азії, а також про внесення ними в готовому вигляді зовсім нової для Східної Європи культури не знаходить собі підтверджень в археології. Генезис культури власне скіфських кочових племен зараз все більше і виразніше пов'язується із зрубною культурою, племена якої, як це доводить О. А. Гракова, пересуваються з Поволжя і Прикаспію в Причорномор'я на

¹ Ф. Енгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 73—75.

² Геродот, IV, 81.

³ Геродот, IV, 117.

⁴ З сучасних праць згадаємо „Скифский язык“ В. І. Абаева (див. Осетинский язык и фольклор, I, М.—Л. 1949, стор. 149 та ін.).

протязі пізнього періоду епохи бронзи¹. Вторгнення скіфів в північне Причорномор'я і вигнання кіммерійців, про яке повідомляє Геродот, можливо, є лише заключною подією в цьому пересуванні власне скіфських племен із сходу, із-за Дону.

Є думка, що власне скіфами, крім кочовиків, слід вважати також „скіфів-землеробів“ нижнього Дніпра, калліпідів і алазонів степового Побужжя². На жаль, археологічно культура цих племен досі залишається майже не висвітленою³, а письмові джерела дуже лаконічні. У всякому разі, ця гіпотеза може мати досить істотне значення при вирішенні питання про етнічну приналежність „скіфів-землеробів“, які були зв'язані з кочовою Скіфією не тільки територіально, а, можливо, і спільними етногенічними легендами, які по суті виявляються більш землеробськими, ніж кочовими⁴.

Інакше обстоїть справа з алазонами, яких Геродот не називає скіфами, а лише відмічає, що вони, подібно калліпідам, були землеробами, „а в інших відношеннях жили однаково із скіфами“. На користь їх фракійської приналежності говорять епіграфічні пам'ятки Ольвії, які дають деяку кількість фракійських імен⁵.

У „власне скіфів“ на підставі прогресивного ще в ту епоху кочового скотарства, в безпосередньому контакті з античним рабовласницьким світом, очевидно раніше, ніж у інших племен Скіфії, завершився процес складання народності. Скіфська держава, як доводить Б. Н. Граков, склалася саме на єдиній етнічній основі, яку повинні були складати „власне скіфи“, бо до часу її утворення (з нашої точки зору, не раніше III ст. до н. е.) Лісостеп уже відпав від Скіфії.

Більш гіпотетичним є питання про етнічну приналежність племен Лісостепу, тому що відомостей про нього у античних авторів значно менше, ніж про Степ; крім того, для цієї території немає синхронних мовних даних.

В світі загальних історичних і лінгвістичних міркувань Лісостеп України, по меншій мірі на захід від Дніпра, входив до території можливої первісної слов'янської єдності. Це визнають навіть ті вчені, які не можуть знайти підтвержень подібного положення в археологічному матеріалі, як, наприклад, Лер-Сплавінський, що обмежує територію древніх слов'ян лише басейном Одера і Вісли⁶.

Лісостеп відрізняється від степової смуги насамперед великою кількістю відкритих і досліджених археологічних пам'яток всього скіфського періоду, особливо раннього і середнього часу. Численні городища, поселення і великі курганні могильники Лісостепу служать бездоганним свідченням сталої осілості і глибоких коренів культури, а також древньої місцевої традиції землеробсько-скотарського побуту. Для раннього часу лісостепові племена нам відомі археологічно значно краще, ніж племена, які жили в Степу. Кочова Скіфія повніше висвітлена письмовими джерелами, землеробська, північна — археологічними. Це явище не можна пояснити тільки випадковими обставинами — курганів у Степу розко-

¹ О. А. Кривцова-Гракова, Алексеевское поселение, Труды ГИМ, вып. XVII, М. 1948, стор. 115; М. И. Артамонов, К вопросу о происхождении скифов, ВДИ, № 2, 1950, стор. 44; А. И. Тереножкин, Предскифский период, КСИИМК, вып. XLVII (друк.).

² Доповідь Б. Н. Гракова, А. І. Мелюкової і Н. Н. Погребової на конференції ІМК в Москві в січні 1952 р. з питань скіфської археології.

³ Культура калліпідів вперше почала розроблюватись зовсім недавно (див. Ф. М. Штителъман, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., М. 1952 (автореферат кандидатської дисертації).

⁴ Б. Н. Граков, Скіфський Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 7.

⁵ А. Д. Удалъцов, Основные вопросы этногенеза славян, СЭ, VI—VII, 1947, стор. 4, 5.

⁶ T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań 1946, стор. 13.

пано вже немало. Здається, що відоме нам співвідношення археологічних пам'яток прямо перекликається з наведеним оповіданням Геродота про чисельність населення Скіфії, згідно якому „власне скіфів“ було мало, а „скіфи“ взагалі були численними.

Рядом елементів культури лісостепові племена стояли близько до „власне скіфів“, причому ці елементи якщо не повністю, то в основному можуть бути з'ясовані як результат впливу кочівницької культури на культуру осілих племен. На користь цього говорить і склад „скіфських“ предметів матеріальної культури та їх територіальне розміщення в Лісостепу.

Тут, так само як і в кочовиків, були поширені подібні кочівницьким предмети спорядження бойового верхового коня, види озброєння, звіриний стиль в прикрашенні одягу, кінського убору і зброї. Характерна така сама, як і у кочовиків, роль вершництва і виділення знатних вождів, з соціальними рисами яких знайомить нас чудовий Мельгунівський (Литий) курган у верхів'ях Інгульця, пограбований Глевахський курган на південь від Києва, Старша Могила і Шумейківський курган на Сулі. Мідний казан, пристосований до кочівницького побуту, знайшов немале розповсюдження і в Лісостепу.

На південному краї Лісостепу, де осілі племена знаходилися у прямому контакті з кочовими, ці риси, які можна назвати „власне скіфськими“, найбільше помітні. З просуванням у глиб Лісостепу скіфські елементи культури слабшають, поступово зникаючи.

Український Лісостеп, з точки зору загального розповсюдження в ньому елементів скіфської (маємо на увазі причорноморських скіфів) і близьких до неї культур сарматських, сакських та інших азійських племен на Алтаї, у східному Казахстані, Мінусинському краї і далі на схід, був лише їх західною окраїною. Скіфські риси в культурі осілих лісостепових племен, очевидно, зобов'язані, з одного боку, сильному культурному впливу скіфів, з другого боку — факту довготривалого входження значної частини території українського Лісостепу до складу Скіфії.

Дніпро поділяє український Лісостеп на східну і західну частини. Генезис племен східної частини Лісостепу ще не розроблений.

Область поширення осіло-землеробської культури скіфського часу в Лівобережжі в етнічному відношенні, очевидно, не являла суцільного масиву. Пам'ятки її, зосереджені в басейнах Сули і Сіверського Дінця, розділені Ворсклинською локальною групою, зв'язаною не стільки із сходом, скільки із заходом, з дніпровським Правобережжям. Основна особливість Ворсклинської групи помітніше виявляється в кераміці, яка має „гальштатські“ риси (Більське городище¹, поселення біля сіл Мачуха² і Пожарна Балка³). Ототожнення культурних груп лісостепового Лівобережжя з племенами, відомими за Геродотом, залишається далеко ще неясним.

Культурна область, що розкинулася на захід від Дніпра до Подністров'я, найімовірніше, була зайнята „скіфами-орачами“⁴.

В дніпровському Правобережжі головні осередки місцевих племен скіфського часу виявляються в басейні річок Тясмина, Росі і в південному Поділлі (Немирівське городище); менш значна група пам'яток цього часу відмічена в західному Поділлі.

¹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде. Полтавской губ. в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, 1911.

² М. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології 1946, АП, т. II, К. 1949, стор. 53.

³ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской обл., КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 125.

⁴ В. А. Ильинская, О скифах-пахарях и будинах Геродота, КСИИМК, вып. XL, стор. 28 і далі.

Локальні відмінності в культурі племен, які населяли басейни Тясина і Росі, від південноподільської, а також і західноподільської груп, не викликають необхідності відділяти їх одну від одної. Ці особливості пояснюються не етнічними, а місцевими культурно-історичними зв'язками, контактом з кочовим степом на південному сході, на заході — в Подністров'ї — з фракійськими племенами, а на північному заході — з племенами лужицької культури. У верхньому Подністров'ї культура правобережного Лісостепу без різких змін, через посередництво висоцької культури, пов'язується з областю поширення пізньолужицької культури Середньої Європи.

Порівняння середнього Подніпров'я (в даному випадку Правобережжя) і середнього Подністров'я з північним Прикарпаттям і Повісленням дає підстави до висновку, що як на одній території, так і на другій під дещо різними формами матеріальної культури ховаються племена єдиного етнічного походження: слов'яни на заході — під лужицькою культурою, що має гальштатське офарблення, і слов'яни на сході, культура яких у південно-східній частині набула скіфських рис¹.

Цей висновок не суперечить загальноісторичним і лінгвістичним даним про входження дніпровського Правобережжя і середнього Подністров'я в межі гаданої древньої слов'янської території. Відсутність прямих мовних даних про населення частини Лісостепу в скіфський час, що нас цікавить, примушує звернутися до археології за підкріпленням висунутого положення про слов'янство „скіфів-орачів“.

Ретроспективний метод в археології дозволяє прослідкувати генетичну безперервність розвитку матеріальної культури і може тим самим дати можливість стверджувати безперервність розвитку даного народу. На заході така безперервність прослідкована для слов'ян по археологічних пам'ятках від історичного часу до епохи лужицької культури, тобто до другої половини II тисячоліття до н. е.

Велика мовна близькість слов'янських народів дає порівняльному мовознавству підстави для висновку, що в недалекому історичному минулому древньоруській, болгарській, польській, чеській, сербській народностям передувала спільна слов'янська народність. Цей факт підтверджується наявністю для ранніх слов'ян збірної назви „венети“ (венеди, венті, вінди, вятичі, вати, анти), історичними свідченнями Йордана і Прокопія, а також близькістю археологічних пам'яток. Уявлення про первісну слов'янську народність було відомо і руському літописцю, який писав: „Бе един язык словенск — словени, иже седяху до Дунаеви (их же прияша угри) и Морава и чеси и Ляхове и поляне, яже ныне зовомае Русь“². Подібні свідчення літопису про древньослов'янську спільність — неодноразові.

Час гаданої слов'янської єдності відноситься Б. А. Рибаківим до перших століть нашої ери і пов'язується ним з культурою полів поховань в середньому Подніпров'ї і пшеворською культурою в Повісленні. Приналежність культури полів поховань в Подніпров'ї слов'янам одержала загальне визнання в археології, причому її носії розглядаються як безпосередні предки тиверців, уличів, полян і сіверян³.

Культура полів поховань черняхівського типу через посередництво корчоватського типу генетично бере свій початок у місцевій культурі скіфського часу, що в свою чергу дозволяє древніх слов'ян зводити тут також до скіфської епохи.

¹ А. Д. Удадьцов, Роль археологического материала в изучении вопросов этногенеза, Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М. 1951, стор. 7.

² Б. А. Рыбаков, К вопросу об образовании древнерусской народности, Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М. 1951, стор. 17.

³ Там же.

Скіфський період у Правобережжі характеризується найбільшою стійкістю розвитку осіло-землеробської культури. Ритм життя землеробських племен порушувався, очевидно, тільки наскоками степових кочовиків, для захисту від яких скрізь, а особливо в південній прикордонній смузі, будуються укріплені городища. В IV ст. до н. е., коли степові скіфи досягли найбільшої могутності, в лісостеповій смузі Правобережжя настає деякий занепад життя осілого землеробсько-скотарського населення.

Поява ж у цей час у глибині правобережного Лісостепу кочівницьких скіфських могил у вигляді глибоких катакомб пояснюється тим, що цей занепад був викликаний не наскоками, а тривалим удержанням захопленої частини території Лісостепу кочовиками і перетворенням її в пасовиська.

Ніяких археологічних даних про пересування значних мас населення із заходу в область середнього Подніпров'я і Подністров'я не спостерігається. Описані в свій час Т. Сулімірським речі лужицьких типів, які походять з території Лісостепу України, говорять не про пересування якихось етнічних груп із заходу, наприклад, з Повіслення, а лише про культурні і економічні зв'язки, цілком подібні до зв'язків середнього Подніпров'я з Кавказом і з грецькими містами Причорномор'я.

Питання про місцеві корені культури „скіфів-орачів“ було вперше поставлене А. А. Спициним¹ і знайшло собі пряме підтвердження в доскіфських пам'ятках білогрудівського і чорноліського типів на Уманщині і в басейнах річок Тясмина і Росі².

Культура племен правобережного Лісостепу в білогрудівський і чорноліський час (приблизно X — початок VII ст. до н. е.) не мала ще „скіфських“ елементів. Вона досить чітко відрізняється від культури кіммерійців в північному Причорномор'ї, яких звичайно прийнято вважати фракійцями, а також від пізньозрубної культури, що розвинулася в кінці епохи бронзи в Степу і Лісостепу на схід від Дніпра. Разом з тим, для доскіфського часу чіткіше виявляється культурна спільність населення дніпровського Правобережжя з племенами лужицької культури. Особливо це відбивається в поширенні там і тут поховального обряду з трупоспаленням, властивого заходу і невідомого на сході. Ми не шукаємо тотожності в культурному розвитку між Подніпров'ям, Подністров'ям і Повісленням, бо його фактично не було навіть у розвитку окремих племінних груп власне лужицької культури з її численними локальними підрозділами, добре розробленими польськими і чеськими археологами. Різноманітність місцевих особливостей у розвитку культури древньої „слов'янської єдності“ як на заході, так і на сході була обумовлена великими розмірами їх території, реальними відмінностями історичної обстановки і особливостями культурних та торговельно-обмінних зв'язків і, нарешті, місцевим фізико-географічним середовищем.

Роль трупоспалення в поховальному обряді племен скіфського часу в дніпровському Правобережжі була відома давно, але недостатньо враховувалась у археології. Відомості про поховання з обрядом трупоспалення в Подніпров'ї вперше для скіфського часу були підсумовані А. А. Спициним³. В. Д. Рибалова вивчала поховання із спаленням в середньому Подніпров'ї і Подністров'ї в зв'язку з розробкою проблеми скіфо-лужицьких (древньослов'янських) зв'язків, доводячи древність

¹ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 87 та ін.

² О. І. Тереножкін, Поселения білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К. 1951, стор. 173; Скифская правобережная экспедиция, КСИИМК, вып. XXXVIII, стор. 117; Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII.

³ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 87 та ін.

цього обряду і його велику роль у місцевій культурі скіфського часу¹. З метою в'яснення генезису культури полів поховань П. Д. Ліберов спеціально дослідив роль і місце поховального обряду з трупоспаленням у скіфський час на Київщині². Нові дані про велике значення цього поховального обряду в доскіфський час дало вивчення пам'яток чорноліського етапу³.

Всі ці спостереження не враховуються в польській історіографії, яка твердить, що тільки Одер і Вісла були вихідною областю розселення слов'ян. Поширена думка про фракійську приналежність населення середнього Подніпров'я і Подністров'я не має під собою серйозних підстав, хоч і не виключено, що деякі групи пам'яток в Подністров'ї і в Прикарпатті будуть визначені як фракійські.

Стійка, нічим не порушена спадковість слов'янської культури на Правобережжі Дніпра і в Подністров'ї від часу полів поховань до епохи пізньої бронзи виявляється вже досить чітко; безперервність її і стійкість не відрізняються від тієї, яка відома для слов'янської культури в Польщі — від пшеворської культури до лужицької культури епохи бронзи. Всупереч виявленню про поширення слов'ян на схід з області лужицької культури, ми не можемо відмітити на протязі всієї ранньої епохи заліза жодного археологічного факту, який свідчив би про пересування великих етнічних груп із заходу на середній Дністр, Буг, Дніпро.

Вище відмічалися зв'язки культури „скіфів-орачів“ Правобережжя з пам'ятками Ворскли. Можливо, що в цьому явищі треба вбачати початок слов'янізації лісостепоного населення Лівобережжя аж до середнього Дону.

Археологічні матеріали підтверджують правильність загальних історичних і лінгвістичних висновків про те, що Лісостеп між Дністром і Дніпром входив у межі земель, на яких жили древні слов'янські племена до початку їх розселення. Вже зараз для цього часу археологічно починають окреслюватися контури того культурно-етнічного масиву, на який без великих поправок може бути накладена карта області, зайнятої древньослов'янською єдністю, як це встановлювалось, наприклад, Л. Нідерле⁴.

В цій статті ми торкнулись тільки питання про місце двох основних етнічних груп, які входили до складу Скіфії. Дуже цікаве питання про фракійський елемент у Скіфії, що неодноразово відмічалось в історико-лінгвістичних дослідженнях, на жаль, археологічно залишається ще нерозробленим. Не торкалися ми питання про неврів, слов'янська приналежність яких визначається зараз майже всіма дослідниками і, очевидно, цілком правильно пов'язується з кругом пам'яток висоцької культури, — питання це зараз не носить дискусійного характеру. Також ми зовсім не згадували будинів, яких деякі дослідники охоче вміщують у середньому Подніпров'ї і вважають можливим вбачати в них древніх предків слов'ян.

Складність питання про їх локалізацію, з огляду на суперечливі вказівки Геродота, змушує нас утриматися від висновків про їх етнічну приналежність та їх місце в історії культури епохи раннього заліза в Східній Європі.

Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства дозволяє намітити деякі чергові завдання в археології скіфського періоду, розробка яких необ-

¹ В. Д. Рыбалова, О связях населения среднего Приднепровья с лужицкими племенами (доскифский и скифский период), Л. 1950.

² П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 75.

³ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII.

⁴ L. Niederle, Původ a počátky národa slovanského, Slovanské starožitnosti, oddíl I, svazek I, карта до стор. 30.

хідна для дальшого розкриття процесів етногенезу і очищення нашої області знань від шкідливих наслідків впливу на неї „нового вчення“ про мову. Успіх розробки цих питань буде залежати в значній мірі від того, як вони привернуть до себе увагу лінгвістів, встановлення тісного контакту з якими дуже потрібне археології.

Черговим завданням скіфознавства в світлі праці Й. В. Сталіна є розробка на більш широкій основі (для лісостепової смуги) питань походження і історії древніх слов'ян.

Треба відновити дослідження пам'яток корчоватського типу, без чого залишається недосить ясним перехід від культури „скіфів-орачів“ до культури полів поховань черняхівського типу.

Необхідно посилити успішно розпочаті Інститутом історії матеріальної культури та Інститутом археології АН УРСР дослідження пам'яток скіфського часу в Побужжі, середньому Подністров'ї і в західних областях УРСР (пам'ятки висоцької культури), як племінних територій, що пов'язують середнє Подніпров'я з областями лужицької культури Чехії і Польщі. Особливе місце повинно зайняти вивчення досить важливої, але ще слабо виявленої голіградської (фракійської?) групи на верхньому Дністрі, з якою пов'язаний знаменитий Михалківський скарб.

Разом з тим треба посилити дослідження пам'яток доскіфського (білогрудівської і чорноліської груп) і ранньоскіфського часу в Подніпров'ї. Знайомство з ними показує, що не тільки у скіфський, але й у доскіфський час тут, в Подніпров'ї, повинен був знаходитися один з найважливіших культурних центрів, поглиблене вивчення якого буде і далі сприяти успішному висвітленню проблеми джерел слов'янства.

Досвід вивчення генезису культури „скіфів-орачів“ у дніпровському Правобережжі треба перенести в лісостеп Лівобережжя, насущними питаннями скіфської археології якого є: висвітлення генезису посульсько-донецької групи, генезис культури на Ворсклі, пов'язаний „гальштатськими“ елементами з дніпровським Правобережжям, висвітлення процесу складання на двох основах — посульсько-донецькій і ворсклинській — спільної „пізньоскіфської“ культури та її генетичного зв'язку з ранньослов'янськими пам'ятками культури полів поховань.

Етногеографія і питання генезису степових причорноморських племен утворюють складний комплекс проблем, що заслуговує спеціальної розробки. Найважливішими з них будуть: з'ясування культурного і етнічного споріднення між „власне скіфами“ і землеробськими племенами нижнього Подніпров'я та нижнього Побужжя; розвідки і розкопки пам'яток скіфського часу на цих територіях з метою вивчення культури „скіфів-землеробів“ і алазонів; дуже важливим є також нагромадження матеріалів з культури кочових скіфів архаїчного періоду, висвітлення генезису яких утруднено не тільки слабою вивченістю останнього доскіфського етапу в Степу, а й дуже обмеженою кількістю даних про матеріальну культуру ранньоскіфського часу.

Вирішення цих, а також інших важливих проблем скіфо-сарматської археології, про які мова йшла вище, дасть можливість нашій науці, збагаченій новою працею товариша Сталіна з питань мовознавства, досягти нових успіхів.